

Солун 1925
чылдың август
31-де үнүп
эглээни

ШЫН

Р. ХАСБУЛАТОВТУҢ
ЯКУТ-САХАГА ЧОРААНЫ

ЯКУТИЯ. Россия Федерацияһының Дээди Советиниң Даргазы Руслан Хасбулатов Якутияга чоруп турар үезинде хөй санньык ужуражыкчыларны эрттирген. Бүдүрүлгөлөргө, ажил-агыларга, четкен, Түһөлдиң ол Якут-Саха Республиканың Дээди Со-

ветиниң сессиязына түһө чугаалаа. Р. Хасбулатов Якути биле Россияны арасында экономиктиг дуржурданы чарарын оңаалап демделгезин болгаш дутуржулга бо республиканы эрге-ажыктарына дутура турарын айткан. (СЭТА-нык көрр.).

№ 20 (14744) 1992 чылдың январь 30, четверг Чыгдар өртөө 10 көп. Садр өртөө 50 көп.

Тыва Республиканың Дээди Советиниң чедиги чыыкчынының ээлчег чок он үшкү сессиязы

РЫНОКТАН ӨСКЕ ОРУК ЧОК

Тыва Республиканың Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы, депутат Ш. Д. ООРЖАКТЫҢ илеткели

1. Рынок экономиказынче шилчилге-биле холбаштыр политиктиг, экономиктиг байдалды быжыктырарының база чазактын ажыл-чорудулгазын сайыраңгайжыдарының талазы-биле хемчеглер

Тываның чазак ажыл-чорудулгазын чуртка байдал нарын турда эгелээ деп, илеткелдиниң эгезинге Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы Ш. Д. Ооржак демделгезин. Мурундагы Эвилдизин Президентиниң, Дээди Советиниң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң ийүүнде Топту реформалар боттандырыгына чазактын шийиртир чок чоруп турган. 1990 чылдың ийини чартында РСФСР-нин демократия хоюнуг, чаз Дээди Совети болгаш Министрлер Чөвүлели боттарының дугайында долу күш-биле демделген ажилда эгелээ, Россияның болгаш өске-да республикаларында бот-догунаашкыны дугайында декларацияларын, экономиктиг чарыктары дугайында хоюдуларын хүлээп алганы тотализмизм күштерин амартаптай турган. Олар бот-догунаашкынар, хоюдулар дайынын чыгаан. Ажил-агы харыл-аалары үстүп, аймак-өөктөр арасында дүшкүрүлгө чорук күшүлүн орган. Эрги биле чазактын арасында демселдиги түһелди 1991 чылдың август болушкунары, демократия күштериниң тийлээттиги болган. Бүгүн тоталитаризм система чок, ол бүстүп түшкөн. Мурундагы ССР Эвилдизиниң орнуна Хамаарышкыс күрүндүгүниң демиселдиги тургустунган. Бо бүгү Тываның политиктиг болгаш экономиктиг амьдыралына салдарлы болганы чугаажок. Улус массаларының 1990 чылдың соңуладаларының үезинде одунаган энергияны бийлик амьдыралыгысты, шийил-ла; дүндөр тууду; ийитилдиги кеминг чүдүлүрүн илереткен. Ол республика мурунунга, Дээди Совет болгаш чазактын мурунунга эң нарын айтырларын болгаш чаа сорулгаларын тургустунган. Оларның арасында экономиканың дотациялы болуп турары, оң чиг этин шийилчи, политиктиг болгаш экономиктиг бот-догунаашкыны айтырларын, улус, төөгү, культураның, удустарының булалдарының болгаш чамьдыларының, бойду камгалаарының, кадрларны белегезириниң база таарыштыр тургустарының айтырларын кирип турар. Хоорайың болгаш көзүлүнүң хөгжүлүшүниң темптеринде өлгөлдөр, социал чөптүг чорукту тургузар талазы-биле сорулгалар база оларга хамаарыштыр. Бо бүгү алаңдаан революцияны эгез болган дие, хоориди болбас. Чон, эрге-дуулаадал байдалы, аймак-өөктү хамаан чокка; амьдыралды үндешин-биле чазактын бир-ле дугаар негиз берген. Чонун чүдө мөөшөөн кижилер деп көрүп чыгышкан, чыдып калган эрги күштер адаандагыларын үймөөн эскербезин ийикте, азы ийрөөчөөн эрттир, шийиртир хемчегтер албай келген. Оон түһөлүктө, төөгүтө «Болушкунулар Тыва-90» деп ат-биле ийрер политиктиг байдалга келген бис. 1990 чылда республикага хөй санньык митингилер болгаш ажил-чорудулгазын чыгарыштыр болган. Кез-херек үүдүлүшүнүн өзүп, националдар арасында харыл-аалар чигилдиген, ол чорук орус дылга чугаалаар улусту республикадан дашкар докум чорукунун бир чыл-таалааны болу берген. Тываның иштинге база оң дашкап массалык информация чыкканын хөй санньык чүдүлүшүнүн үнениң база байдалды хөдөөлүдиги турган. Россияны өске демократиялык экономикалык хемчеглериниң боттандырыгына неметте бергезиш чыгарыштыр болган. Шийирчү түштүк кылары колдууна соопсан.

Тываның чазак ажыл-чорудулгазын чуртка байдал нарын турда эгелээ деп, илеткелдиниң эгезинге Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы Ш. Д. Ооржак демделгезин. Мурундагы Эвилдизин Президентиниң, Дээди Советиниң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң ийүүнде Топту реформалар боттандырыгына чазактын шийиртир чок чоруп турган. 1990 чылдың ийини чартында РСФСР-нин демократия хоюнуг, чаз Дээди Совети болгаш Министрлер Чөвүлели боттарының дугайында долу күш-биле демделген ажилда эгелээ, Россияның болгаш өске-да республикаларында бот-догунаашкыны дугайында декларацияларын, экономиктиг чарыктары дугайында хоюдуларын хүлээп алганы тотализмизм күштерин амартаптай турган. Олар бот-догунаашкынар, хоюдулар дайынын чыгаан. Ажил-агы харыл-аалары үстүп, аймак-өөктөр арасында дүшкүрүлгө чорук күшүлүн орган. Эрги биле чазактын арасында демселдиги түһелди 1991 чылдың август болушкунары, демократия күштериниң тийлээттиги болган. Бүгүн тоталитаризм система чок, ол бүстүп түшкөн. Мурундагы ССР Эвилдизиниң орнуна Хамаарышкыс күрүндүгүниң демиселдиги тургустунган. Бо бүгү Тываның политиктиг болгаш экономиктиг амьдыралына салдарлы болганы чугаажок. Улус массаларының 1990 чылдың соңуладаларының үезинде одунаган энергияны бийлик амьдыралыгысты, шийил-ла; дүндөр тууду; ийитилдиги кеминг чүдүлүрүн илереткен. Ол республика мурунунга, Дээди Совет болгаш чазактын мурунунга эң нарын айтырларын болгаш чаа сорулгаларын тургустунган. Оларның арасында экономиканың дотациялы болуп турары, оң чиг этин шийилчи, политиктиг болгаш экономиктиг бот-догунаашкыны айтырларын, улус, төөгү, культураның, удустарының булалдарының болгаш чамьдыларының, бойду камгалаарының, кадрларны белегезириниң база таарыштыр тургустарының айтырларын кирип турар. Хоорайың болгаш көзүлүнүң хөгжүлүшүниң темптеринде өлгөлдөр, социал чөптүг чорукту тургузар талазы-биле сорулгалар база оларга хамаарыштыр. Бо бүгү алаңдаан революцияны эгез болган дие, хоориди болбас. Чон, эрге-дуулаадал байдалы, аймак-өөктү хамаан чокка; амьдыралды үндешин-биле чазактын бир-ле дугаар негиз берген. Чонун чүдө мөөшөөн кижилер деп көрүп чыгышкан, чыдып калган эрги күштер адаандагыларын үймөөн эскербезин ийикте, азы ийрөөчөөн эрттир, шийиртир хемчегтер албай келген. Оон түһөлүктө, төөгүтө «Болушкунулар Тыва-90» деп ат-биле ийрер политиктиг байдалга келген бис. 1990 чылда республикага хөй санньык митингилер болгаш ажил-чорудулгазын чыгарыштыр болган. Кез-херек үүдүлүшүнүн өзүп, националдар арасында харыл-аалар чигилдиген, ол чорук орус дылга чугаалаар улусту республикадан дашкар докум чорукунун бир чыл-таалааны болу берген. Тываның иштинге база оң дашкап массалык информация чыкканын хөй санньык чүдүлүшүнүн үнениң база байдалды хөдөөлүдиги турган. Россияны өске демократиялык хемчеглериниң боттандырыгына неметте бергезиш чыгарыштыр болган. Шийирчү түштүк кылары колдууна соопсан.

Тываның чазак ажыл-чорудулгазын чуртка байдал нарын турда эгелээ деп, илеткелдиниң эгезинге Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы Ш. Д. Ооржак демделгезин. Мурундагы Эвилдизин Президентиниң, Дээди Советиниң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң ийүүнде Топту реформалар боттандырыгына чазактын шийиртир чок чоруп турган. 1990 чылдың ийини чартында РСФСР-нин демократия хоюнуг, чаз Дээди Совети болгаш Министрлер Чөвүлели боттарының дугайында долу күш-биле демделген ажилда эгелээ, Россияның болгаш өске-да республикаларында бот-догунаашкыны дугайында декларацияларын, экономиктиг чарыктары дугайында хоюдуларын хүлээп алганы тотализмизм күштерин амартаптай турган. Олар бот-догунаашкынар, хоюдулар дайынын чыгаан. Ажил-агы харыл-аалары үстүп, аймак-өөктөр арасында дүшкүрүлгө чорук күшүлүн орган. Эрги биле чазактын арасында демселдиги түһелди 1991 чылдың август болушкунары, демократия күштериниң тийлээттиги болган. Бүгүн тоталитаризм система чок, ол бүстүп түшкөн. Мурундагы ССР Эвилдизиниң орнуна Хамаарышкыс күрүндүгүниң демиселдиги тургустунган. Бо бүгү Тываның политиктиг болгаш экономиктиг амьдыралына салдарлы болганы чугаажок. Улус массаларының 1990 чылдың соңуладаларының үезинде одунаган энергияны бийлик амьдыралыгысты, шийил-ла; дүндөр тууду; ийитилдиги кеминг чүдүлүрүн илереткен. Ол республика мурунунга, Дээди Совет болгаш чазактын мурунунга эң нарын айтырларын болгаш чаа сорулгаларын тургустунган. Оларның арасында экономиканың дотациялы болуп турары, оң чиг этин шийилчи, политиктиг болгаш экономиктиг бот-догунаашкыны айтырларын, улус, төөгү, культураның, удустарының булалдарының болгаш чамьдыларының, бойду камгалаарының, кадрларны белегезириниң база таарыштыр тургустарының айтырларын кирип турар. Хоорайың болгаш көзүлүнүң хөгжүлүшүниң темптеринде өлгөлдөр, социал чөптүг чорукту тургузар талазы-биле сорулгалар база оларга хамаарыштыр. Бо бүгү алаңдаан революцияны эгез болган дие, хоориди болбас. Чон, эрге-дуулаадал байдалы, аймак-өөктү хамаан чокка; амьдыралды үндешин-биле чазактын бир-ле дугаар негиз берген. Чонун чүдө мөөшөөн кижилер деп көрүп чыгышкан, чыдып калган эрги күштер адаандагыларын үймөөн эскербезин ийикте, азы ийрөөчөөн эрттир, шийиртир хемчегтер албай келген. Оон түһөлүктө, төөгүтө «Болушкунулар Тыва-90» деп ат-биле ийрер политиктиг байдалга келген бис. 1990 чылда республикага хөй санньык митингилер болгаш ажил-чорудулгазын чыгарыштыр болган. Кез-херек үүдүлүшүнүн өзүп, националдар арасында харыл-аалар чигилдиген, ол чорук орус дылга чугаалаар улусту республикадан дашкар докум чорукунун бир чыл-таалааны болу берген. Тываның иштинге база оң дашкап массалык информация чыкканын хөй санньык чүдүлүшүнүн үнениң база байдалды хөдөөлүдиги турган. Россияны өске демократиялык хемчеглериниң боттандырыгына неметте бергезиш чыгарыштыр болган. Шийирчү түштүк кылары колдууна соопсан.

айылы быжыктырарын, рыноктуң инфраструктураны тургузарын база чоңуң социал камгалаан ханды-арыны боттандырыгына үндешилген турган. Мурундагы Эвилдизиниң болгаш Россияның экономиказынче буураанын, курларларның чедилеэнин, Тываның экономиказынче улуг дотациялы болуп турарын, бараан рыногунуң кыр сөөртүр байдалына база өске дөвөсөөрдөрен материалды хандырылга алырын барымдаалаа, чазактын ийи улганышкыныныг ажилда келген: бо-дү-вүстү курларларынчысты дилет тип, ажилдарының аргызы-биле республиканың боту болу хандырыгының талазы-биле хемчеглерин боттандырыгы база Россияны удуртулгазы болгаш оң министрстволары-биле ийи ажилда, хөдөлүрүн быжыктырар.

Райкусоминар даргалары Кросноярск крайга чер-чер Советтериниң ажилыны дуржурлазын өөренип чорраан. Хөй удуртукчулар рынок экономиказынче талазы-биле курстарга республикадан дашкар чоруп өөренип, дашкыга стажировкалап чорраан. Кадрлар-биле ажилда эңне берге чүе — угаал болашкыныны чыдып калган чоруну алып эртерин болган. Ол билдинир-да-иычаш. Чаартылга талазы-биле чазактын материалдары улуска долу четпей турган. Районнар сессияларыны хөй кезин рынокче шилчилгени комплекстиг программазын эвес, а чазактын хемчеглериниң чүдө эвөш кезин чугаалаанын көргөниң маанай айтыр-ла четчир. Көдө Советтериниң 40 хире хуузу рынокче шилчилге, чоңуң социал камгалаан ханды-арыны талазы-биле айтырларын чугаалааны көрбөзө ажилда деп шийирткөн. 1990 чылдың декабрь эгелээттиги чазактын ийрерини рынокче шилчилгенин кол хоюдуларыны төлөөлөдөрүн, «Өнүгү дугайында» Хоюдулу, Чер дугайында конексти чамдык чыла-гаанайн куркуудан дыка орайтай көрүп, оон багай сядлары ам көстүп турар. Бис чоңуң шилчилге чы-чазактын уруктарына белең болурунга белектеп шыдаава бис.

Топ аппараттын, министрстволарыны болгаш ведомстволарыны кадрларын хууда харысалгазын бедир-дугаа талазы-биле бөлүк хемчеглерин ал чоруткан. Кизи бүрүт-биле беседаларын чоруткан, чазак аппаратыны ажилын планнарыны системаны өдө көргөн. Килдистерин, ажилдакчыларын планнарын ай саньында ылавылап турар. Дарга болган оон орадалкыларыны арасында хуулааларыны хуулааларыны чаргы кылган. Министрстволарга болгаш ведомстволарга ажилда ар-методтары болгаш планнашыкыны чаа негеделерин барымдаалап өөренип көргөн. Мындагы улганышкыны алындын — министрстволарыны, ведомстволарыны, наттыкчыныкыны, бүдүрүлгөлөрүн, эрге-чаргыраны чер-чер органиарыны ажилдарына, хөдөлүрине дыка чок хостуг болур арганы бээр, оларга бузурелди угааттырар. Анылга командалап чаргыр методтары шуут каар, ол чорук тургустууп келген айтырларын угаал, сайгарып көрүрүнө, эргелеп башкарыны алм аргаларын өөренип улганышкыны чаа шийирткенине хөй үени үндүрүр аргыны берген.

Ындыг хостуг чорукту чамдык удуртукчулар билдиги ажилда, байдалды чүдүлү турмустан эвес, хары-лаа бүдүрүшкүнүн өзүлдеги болурун чедип алган. Оон-биле чегерлештир дыка хөй ам-лаа азырадыкы хөонөрдөн шүтүн маан, аймаарышшаан турган. Удуртукчулардан шийил-гемы негеделерин салыр урукта бо-ла таварыштыр чедирген хары-салга чок чорук чыла Шүүр-мак көдөз Советиниң даргалы, ИХМ-нин өртөн камгалаан начальниги М. И. Козловниң хемчег алган, улустар өлгөн бергелет агарында ээш аныоглук командалары А. В. Маршала, Токунуң бөлүк ажилдарыны аар хем-херектер үүдүлгөдирине чедирген багай ажилы, кем-херек үлгүлөдириниң-биле демселди кошканын дээш райкусоминар шийини херектер килдизиниң начальниги Б. С. Байырга, милиция ажилдакчыларының кем-херектер үүлгөдириниң дээш республиканың шийини херектер министриниң орадалкы Д. Б. Ховалытга, Чымыл хоорайың чамдык матэриалыне садмгылашкынын чурумун хамдык турганы дээш хооруктоосом даргазы В. Х. Кара-оола, садм министр П. Н. Ходыренко хемчеглер оонаган. Чазактын коллегиялдык органиарыны — Министрлер Чөвүлелиниң, оон Президиумунуң ролон улам ажил бедир талазы-биле ажилды база чорудуп келген. Перспективтиг айтырларын Министрлер Чөвүлелиниң хуралдарына чугаалааны көрүп турган. Отчеттүг үеде оон 17 хуралын эрттирген, 56 докталады хулаалган. Докталады төлөөлөдөрүн министрстволарыны болгаш ведомстволарыны боттарыны кириштилгезин-биле, бүдүрүлгөлөрүн, органиацияларыны, эртем албан черлерини удуртукчуларын болгаш тускай эртемдерини хаара түдүп, демократтыг эвэ-биле ажилдап кылдып, чугаалааны түрүп турар. Чамдык төлөөлөдөрүн бүтү улусту чугаалаанын көрүгөни кирип турган. Хуралдарга со-дургалды кириштерин, чүрүгөне хамаарышкыс чө-рүлгөлөрүн, хөй-ниитиниң удур-тукчуларын, чүдө депутаттарыны чалаары чакчыла-ган. Министрлер Чөвүлели Президиумунуң амы-чуралында 42 хуралына республика амы-чуралының бүтү талазы-биле хамаарыштыр 369 шийиртир хулаалган.

Парламентиниң «Дылдар дугайында», Шагааны байырагының дугайында Республика хунуң дугайында хоюдулары болгаш боттандырыгы талазы-биле хемчеглерин ал турар. Национал байыр-лалдар эрттирер талазы-биле чогадышчы интелли-генцияны тыгызсык, солу ажилдап турарын демделге чөгуур.

Тываның бот-догунаашкыны дугайында дүшкүрүлгө чорук күшүлүн орган. Эрги биле чазактын арасында демселдиги түһелди 1991 чылдың август болушкунары, демократия күштериниң тийлээттиги болган. Бүгүн тоталитаризм система чок, ол бүстүп түшкөн. Мурундагы ССР Эвилдизиниң орнуна Хамаарышкыс күрүндүгүниң демиселдиги тургустунган. Бо бүгү Тываның политиктиг болгаш экономиктиг амьдыралына салдарлы болганы чугаажок. Улус массаларының 1990 чылдың соңуладаларының үезинде одунаган энергияны бийлик амьдыралыгысты, шийил-ла; дүндөр тууду; ийитилдиги кеминг чүдүлүрүн илереткен. Ол республика мурунунга, Дээди Совет болгаш чазактын мурунунга эң нарын айтырларын болгаш чаа сорулгаларын тургустунган. Оларның арасында экономиканың дотациялы болуп турары, оң чиг этин шийилчи, политиктиг болгаш экономиктиг бот-догунаашкыны айтырларын, улус, төөгү, культураның, удустарының булалдарының болгаш чамьдыларының, бойду камгалаарының, кадрларны белегезириниң база таарыштыр тургустарының айтырларын кирип турар. Хоорайың болгаш көзүлүнүң хөгжүлүшүниң темптеринде өлгөлдөр, социал чөптүг чорукту тургузар талазы-биле сорулгалар база оларга хамаарыштыр. Бо бүгү алаңдаан революцияны эгез болган дие, хоориди болбас. Чон, эрге-дуулаадал байдалы, аймак-өөктү хамаан чокка; амьдыралды үндешин-биле чазактын бир-ле дугаар негиз берген. Чонун чүдө мөөшөөн кижилер деп көрүп чыгышкан, чыдып калган эрги күштер адаандагыларын үймөөн эскербезин ийикте, азы ийрөөчөөн эрттир, шийиртир хемчегтер албай келген. Оон түһөлүктө, төөгүтө «Болушкунулар Тыва-90» деп ат-биле ийрер политиктиг байдалга келген бис. 1990 чылда республикага хөй санньык митингилер болгаш ажил-чорудулгазын чыгарыштыр болган. Кез-херек үүдүлүшүнүн өзүп, националдар арасында харыл-аалар чигилдиген, ол чорук орус дылга чугаалаар улусту республикадан дашкар докум чорукунун бир чыл-таалааны болу берген. Тываның иштинге база оң дашкап массалык информация чыкканын хөй санньык чүдүлүшүнүн үнениң база байдалды хөдөөлүдиги турган. Россияны өске демократиялык хемчеглериниң боттандырыгына неметте бергезиш чыгарыштыр болган. Шийирчү түштүк кылары колдууна соопсан.

Чазактын ажилының кол-ла түһөлүк алынып ийрер үеисте ден-дескиниң ийитилдиги политиктиг байдалын элээн экениниң ийитилдиги келгени, Тываның чурткычылыг чер-лериниң хөй кезинде кем-херек үүдүлгөдириниң эвэ-жөжүлгөдириниң талазын бар чыдары. Россияны өске регионнары-биле харыл-ааларын тургустуушкуну, экономиктиг реформаларын боттандырып чорударында чамдык чүдөлөрүн кестүп келгени, күсөкени органиарыны ролонун улгатыны оон болуп, Дээди Советтин бол-ган чазактын политиктиг улганышкыны улус билдиргезин. Ажил-чарлыг чорукту улус сөткөлиниң ханын-биле чүдүлүгүнү көрүп турар. Ниития-биле адырга, байдал нарын хө-вөр турбушаан, өрөктөрүн хосталганы биле хол-баштыр социал дүшкүрүлгө чорук олчаан артышаан-дыр.

Чазактын башкарылга ажилын харылал турар удуртулгазы (Ш. Д. Ооржак, Ш. Д. Кулар) чазак ажилыны стратегияны болгаш тактикадан ажилдап кылдыр — оон түһөлүктер дорт-ла куш-ажыкчы кол-дөвөстөрөгө барып тулаш-тырар. Россияның чазак-биле холбашып ажилдап, хөдөлүр талазы-биле хем-чеглерин ал чоруткан. Чазак Даргазы чыгыс хунуң сурганчылашыны савна-вакка, чык иштинде 71 хонук дургузунда республи-канын бүтү районнарына барган, оон кызыктарыны нын даштынга — 80 хонук үнүп чораш болгаш эконо-миктиг база социал айтыр-ларын шийирткенин практиктик дузаны көргө-скөн. Бистер боттут болгаш боттут эвэс-да чылааган-нарын ужурудан чамдык-та болушкунуларын бай-далын өскөрткөни болгаш чаа улганышкынар бо-дургаларын шийирткенин чөгуур түһөлүктерин чедип албай тургушаан бис. Ол мышка бүтү Россия-га эрге-чаргыра кризис ба-за шаптылап турган. Бү-гү үш эрге-чаргыраларын ден эргелдиниң дугайын чар-лап алган хиреде; оон адал-кыларына чедир херек кы-рында боттандырып чорударыны талазы-биле оола-дан турган. Президент эрге-чаргыраың докталады тур-гусканы эрге-чаргыраның адакы чадаларына чедир-тимзөөн. Булалгаанын чүдө болу берген. Ниити-ледде кризис-биле холбаш-тыр Министрлер Чөвүлели харысалгазы дыка улгатын. Чер-чөдө курган болгаш ажил-агы органиарыны удуртукчуларын со-дурган бригадыне чедир шийирчү соопч алырга. Министрлер Чөвүлелиниң эр-теден кызырылган турган. (Уланчымы 2-ги арында).

